

Ο εργατικός «Μάης»

Ο γαλλικός Μάης και ευρύτερα τα κινήματα του '68 είχαν ως κύριο πρωταγωνιστή την φοιτητική νεολαία. Θα ήταν, εντούτοις, λάθος να υποτιμηθεί –πολύ περισσότερο να μηδενιστεί– η εργατική διάσταση των κινήματων αυτών. Στην υποτίμηση αυτή συγκλίνουν, για διαφορετικούς λόγους και από διαφορετικές αφετηρίες, δύο εκ πρώτης όψεως αντίθετα ρεύματα. Από τη μια πλευρά, το παραδοσιακό κομμουνιστικό κίνημα, το οποίο χαρακτηρίζει τα κινήματα του '68 «μικροαστικά» και «μη προλεταριακά», ξεμπερδεύοντας έτσι εύκολα με τις κοινωνικές και πολιτικές τάσεις που ανέδειξαν (αναλυτικά στα Μπολσακόφ, Γιαννάεφ-Πολικάνοφ, Krasucki).

Από την άλλη πλευρά τα ελευθεριακά –και όχι μόνο– ρεύματα, τα οποία συμπεραίνουν ότι το '68 σηματοδότησε το «τέλος της εργατικής κεντρικότητας» –«της λογικής που ήθελε σαν κέντρο της επαναστατικής διαδικασίας τον παραδοσιακό συνδικαλισμένο και ειδικευμένο εργάτη» (Βιάλε κ.ά., σ. 11)– και ανέδειξε «νέες υποκειμενικότητες» ή την «ισότιμη πολλαπλότητα των υποκειμένων», τα οποία «αρχίζουν από τους αγρότες και τους ανειδίκευτους εργάτες, τους μετανάστες, τις φυλετικές μειονότητες και φτάνουν στις γυναίκες, τους φοιτητές κ.λπ.» (ό.π., σ. 12). Ακραία έκφραση της εν λόγω οπτικής αποτελεί η ακόλουθη θέση του Κ. Καστοριάδη, που όσο απόλυτα καταβαθαθρώνει την εργατική πλευρά, άλλο τόσο απόλυτα αποθεώνει τη φοιτητική: «Αν το φοιτητικό κίνημα πραγματικά έκανε έφοδο στον ουρανό, αυτό που πλάκωσε καταγής την κοινωνία ήταν η στάση του προλεταριάτου, η παθητικότητά του απέναντι στις ηγεσίες του και στο καθεστώς, η αδράνειά του, η αδιαφορία του για οτιδήποτε δεν είναι οικονομική διεκδίκηση» (σσ. 142-3).

Ωστόσο, η υποτίμηση της εργατικής διάστασης του '68 –που ασφαλώς δεν κυριαρχούσε– δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Τα στοιχεία στις «μητροπόλεις» του αναπτυγμένου καπιταλισμού καταδεικνύουν –σύμφωνα με τον E. Hobsbawm– μια «ένταση της ταξικής πάλης στα τέλη της δεκαετίας του '60», που οδηγεί σε «εντυπωσιακά έντονη αλλαγή κλίματος στο διάστημα μεταξύ της με-

τριοπάθειας και της ηρεμίας των διαπραγματεύσεων για το επίπεδο των μισθών πριν το 1968 και των τελευταίων χρόνων της χρυσής εποχής» (σ. 365).

Στην ίδια διαπίστωση καταλήγουν επίσης ο H. Krasucki, γραμματέας της CGT, ο οποίος κάνει λόγο για «μια μεγάλη σύγκρουση που, για πρώτη φορά μετά από τον τελευταίο πόλεμο, έριξε σε συμπλοκή, σε τέτοιο επίπεδο, την εργατική τάξη και το μεγάλο μονοπωλιακό κεφάλαιο» (σ. 9), αλλά και ο Β. Άμπεντροτ, ο οποίος υπογραμμίζει ότι «η αντίσταση των φοιτητών απέναντι σε αυτά τα σχέδια [σ.σ. αναδιάρθρωσης της εκπαίδευσης] συνέπεσε με τη ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών μαζών, των οποίων το βιοτικό επίπεδο είχε πέσει με την αύξηση των τιμών χωρίς να αυξηθούν παράλληλα και οι μισθοί» (σ. 184).

Ας δούμε, όμως, πιο συγκεκριμένα ορισμένες βασικές πλευρές που συνθέτουν την εργατική διάσταση των κινημάτων του '68.

Το εργατικό «χρώμα» στη φοιτητική πάλη

Η εργατική διάσταση ήταν πολλαπλά –αλλά αντιφατικά και όχι ηγεμονικά– παρούσα στην ίδια τη φοιτητική πάλη. Μάλιστα, αυτή η διάσταση δεν αναδεικνυόταν μόνο από τη δράση των μαοϊκών και τροτσκιστικών οργανώσεων που δρούσαν στους φοιτητές –πράγμα λίγο πολύ αναμενόμενο– ή του «Κινήματος 22 Μάρτη» –πράγμα όχι και τόσο αναμενόμενο–, αλλά και από τις ίδιες τις διεργασίες πολιτικοποίησης ευρύτερων φοιτητικών μαζών.

Η διάσταση αυτή, καταρχήν, σχετίζεται με μια ιστορικά αποδεδειγμένη διαπίστωση, η οποία έχει επισημανθεί από αρκετούς άλλους μαρξιστές. Σύμφωνα με αυτήν, η φοιτητική νεολαία αποτελεί «ευαίσθητο σειсмоγράφο»-«βαρόμετρο» ευρύτερων κοινωνικοπολιτικών διεργασιών και τάσεων στην ταξική πάλη, που υπερβαίνουν τα αμφιθέατρα των πανεπιστημιακών σχολών. Σε σχέση με αυτό, σημειώνει ο Hobsbawm: «Το φοιτητικό κίνημα αποτέλεσε προειδοποίηση, κάποιο είδος *memento mori* (θυμήσου ότι υπάρχει θάνατος) για μια γενιά που μισοπίστεψε ότι είχε επιλύσει οριστικά όλα τα προβλήματα της δυτικής κοινωνίας... Έτσι, το 1968 δεν αποτέλεσε ούτε τέλος ούτε αφετηρία, αλλά μόνο σημαδιακό μήνυμα... Ήταν ένα σημάδι ότι η ισορροπία της χρυσής εποχής δεν μπορούσε να διαρκέσει» (Hobsbawm, σσ. 366 και 364).

Δεν πρέπει, επίσης, να αγνοούμε ότι την περίοδο 1945-68 ο φοιτητικός πληθυσμός είχε τριπλασιαστεί ή και τετραπλασιαστεί σε ορισμένες χώρες, τροφοδοτημένος τόσο από τη γενιά του baby boom όσο και από μια πολιτική σχετικά «ανοιχτών θυρών» για την είσοδο στο πανεπιστήμιο. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε στην εμφάνιση των φοιτητών στο κοινωνικοπολιτικό προσκήνιο ως ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας –χωρίς αυτοτελή συμφέροντα και ταξική προοπτική, ασφαλώς– και, παράλληλα, έφερε στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα αρκετά παιδιά των εργαζομένων.

Αυτή η δεύτερη τάση αμφισβητείται από τις απόψεις (τόσο του παραδοσιακού ΚΚ όσο και του ελευθεριακού κι αναρχικού χώρου) που θεωρούν ότι οι φοιτητές ήταν σχεδόν αποκλειστικά γόννοι αστικών, μεσοαστικών και μικροαστικών οικογενειών. Προφανώς μεγάλα τμήματα του φοιτητικού σώματος προέρχονταν από αυτά τα κοινωνικά στρώματα – ποιος, άλλωστε, θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι είχαν εξαφανιστεί οι ταξικοί φραγμοί στη μόρφωση; Ωστόσο, η προαναφερθείσα μαζικοποίηση θα ήταν αδύνατη χωρίς μια αύξουσα συμμετοχή στον φοιτητικό πληθυσμό και παιδιών εργατικών οικογενειών. Ας θυμηθούμε μια σχετική θέση του Λένιν: «Οι φοιτητές δεν θα ήταν αυτοί που είναι, αν η πολιτική τους συγκρότηση δεν αντιστοιχούσε σε αυτό που υπάρχει σε όλη την κοινωνία – “αντιστοιχούσε” όχι με την έννοια της πλείρας αναλογίας των φοιτητικών και κοινωνικών ομάδων σε δύναμη και αριθμό, αλλά με την έννοια της απαραίτητης και αναπόφευκτης παρουσίας στους φοιτητές εκείνων των ομάδων που παρόμοιές τους υπάρχουν στην κοινωνία».

Και κάτι ακόμη: δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι την εποχή εκείνη ανθούσαν οι απόψεις που υποστήριζαν ότι η ταξική διαστρωμάτωση δεν έμοιαζε με πυραμίδα, αλλά με ρόμβο, στη μέση του οποίου βρισκόταν η λεγόμενη «μεσαία τάξη» (οι κάπως καλύτερα αμειβόμενοι εργαζόμενοι της χρυσής καπιταλιστικής τριακονταετίας). Με αυτή την έννοια, μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης κατατάσσονταν –εσφαλμένα κατά τη γνώμη μας– στα μεσαία στρώματα, οπότε και στα παιδιά τους αποδιδόταν όχι εργατική, αλλά μικροαστική καταγωγή. Η άποψη αυτή αντιφάσκει, εντούτοις, με τα αριθμητικά δεδομένα, που πιστοποιούν ότι οι μισθωτοί εργαζόμενοι αντιπροσώπευαν το 1968 το 85% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στις ΗΠΑ, το 81,69% στη Γερμανία και το 76% στη Γαλλία (Μπολσακόφ, σ. 38).

Σε κάθε περίπτωση, η αριθμητική άνοδος των εργατικής προέλευσης φοιτητών ήταν μια σημαντική εξέλιξη, που επέδρασε στα χαρακτηριστικά των φοιτητικών αγώνων.

Καταλυτική επίδραση στη συμπεριφορά των φοιτητών είχε επίσης η κοινωνική και επαγγελματική τους προοπτική. Και μάλιστα υπό μια διπλή έννοια: και σε ό,τι αφορά τις δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης και σε ό,τι αφορά το μελλοντικό τους ρόλο στην παραγωγική διαδικασία και ιεραρχία, και ευρύτερα στην κοινωνία.

Ήδη, το γεγονός ότι «από το 1965 η αποδοτικότητα του κεφαλαίου μειώνεται, οι ετήσιες αυξήσεις της βιομηχανικής παραγωγής και του ΑΕΠ στις χώρες του ΟΟΣΑ μειώνονται και οι οικονομικοί κύκλοι εμφανίζουν μετά το 1965 μεγαλύτερο πλάτος και μεγαλύτερη συχνότητα» (Ιωακείμογλου, Θέσεις τ. 13, σ. 68), είχε άρχισε να δημιουργεί αβεβαιότητα ή και δυσκολίες στην εξασφάλιση εργασίας στους απόφοιτους των πανεπιστημίων –κάτι που μερικά χρόνια πριν φαινόταν αδιανόητο–, σκιάζοντας ένα από τα βασικά βάρη των δυτικών κοινωνιών. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μπολσακόφ: «Κατά το 1970, αυτή η άνθηση άρχισε να ξεθυμαίνει. Στη στρατιά των ανέργων άρχισαν να συρρέουν μηχανικοί, τεχνικοί, ει-

δικοί με υψηλή ειδίκευση, με πανεπιστημιακά διπλώματα. Ανάμεσά τους δεν ήταν μικρός ο αριθμός των αποφοίτων από τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα που δεν μπορούσαν να βρουν δουλειά» (σ. 67). Δεν είναι τυχαίο, από αυτή την άποψη, ότι οι φοιτητές των μεγαλύτερων ετών και οι επί πτυχίω είχαν μεγαλύτερη συμμετοχή στις κινητοποιήσεις (ό.π., σ. 44).

Επιπλέον, η ιδιαίτερα αναπτυγμένη και ριζοσπαστική –έστω ανολοκλήρωτη– κριτική στο περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης, στον κοινωνικό ρόλο του πανεπιστημίου και στο μελλοντικό ρόλο των αποφοίτων στην παραγωγική διαδικασία κι ευρύτερα στο οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό γίγνεσθαι, μαρτυρά ότι αυξανόμενη σημασία στις συνειδήσεις των κινητοποιούμενων φοιτητών δεν είχε μόνο το αν θα βρουν δουλειά, αλλά και το τι δουλειά θα είναι αυτή, με ποιο περιεχόμενο και κοινωνικό ρόλο, σε ποια κοινωνία και οικονομία – είναι ενδεικτικό ότι το αρχικό έναυσμα των κινητοποιήσεων δόθηκε στη Ναντέρ, μια σχολή Κοινωνιολογίας, όπου τούτες οι αναζητήσεις ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες στους πρωτοπόρους φοιτητικούς κύκλους. Τούτη η πλευρά αποκτούσε ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα, καθώς συνδυαζόταν με την ευρύτερη αναζήτηση για τη θέση που θα είχαν οι νέοι στην κοινωνία, το νόημα και τις αξίες της ζωής τους, τα συνολικότερα ιδανικά στα οποία άξιζε να στρατευτούν.

Τέλος, η εργατική διάσταση του φοιτητικού κινήματος συνδέεται και με τον πολιτικό του προσανατολισμό, επίσης με δύο έννοιες, οι οποίες περιγράφονται πολύ εύστοχα από τους Π. Σιήλ και Μ. Μακ Κόνβιλ: «Η εξέγερση των φοιτητών είναι ποτισμένη από το λεξιλόγιο του εργατικού αγώνα κι από το ιδανικό της συναδέλφωσης με τους εργάτες» (σ. 117). Ασφαλώς δεν πρέπει να υπερβάλλει κανείς τις τάσεις αυτές, ούτε όμως και να τις υποτιμά, καθώς και οι ιδέες του εργατικού κινήματος, της Αριστεράς, του μαρξισμού, της αντικαπιταλιστικής προοπτικής και των επαναστατικών παραδειγμάτων της εποχής εκείνης (Γκεβάρα, Βιετνάμ, Πολιτιστική Επανάσταση) είχαν ισχυρότατη επίδραση, αλλά και η ιδέα του κοινού μετώπου με τους εργαζόμενους –με αντιφάσεις, βέβαια– ήταν ευρύτατα διαδεδομένη, τουλάχιστον στους φοιτητές.

Όλα τούτα τα χαρακτηριστικά συνθέτουν την εργατική διάσταση της φοιτητικής συνιστώσας των κινημάτων του '68 και εξηγούν γιατί η φοιτητική έκρηξη επέδρασε σημαντικά στους εργαζόμενους. Ιδιαίτερα έντονη ήταν αυτή η επίδραση στους νέους εργάτες που, επειδή «δεν είχαν ακόμα συμφιλιωθεί με την ιδέα ότι η ζωή τους θα περιοριζόταν στην απόδειξη πληρωμής, ηλεκτρίστηκαν από το κάλεσμα που ερχόταν από τους φοιτητές» (Σιήλ-Μακ Κόνβιλ, σ. 117). Βεβαίως, «ο αγώνας των φοιτητών δεν θα είχε καμιά απήχηση στην εργατική τάξη, αν η ίδια δεν ένιωθε μέσα της ένα βαθύ αίσθημα αδικίας και αποστέρησης» (ό.π.).

Η εργατική παρουσία στο γαλλικό Μάη

Η Γαλλία ήταν μια από τις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού στις οποίες η μισθωτή εργασία είχε κυριαρχική θέση: από το 1954 ως το 1974 οι μισθωτοί εργατοϋπάλληλοι από 62% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ανέβηκαν στο 81%. Η εργατική τάξη αυξήθηκε από 40,3% σε 44,5%, ενώ αύξηση εμφάνισαν και οι ειδικευμένοι εργάτες, που από το ένα εκατομμύριο έφτασαν στα τρία (ή 1/3 των εργατών), έναντι 1,5 εκατομμυρίου ανειδίκευτων. Πυρήνας της εργατικής τάξης ήταν το βιομηχανικό και συγκεντρωμένο προλεταριάτο: σε επιχειρήσεις με πάνω από 500 άτομα δούλευαν 6 εκατομμύρια εργαζόμενοι (το 1/3 του συνόλου) και σε επιχειρήσεις με 100-500 άτομα άλλα 3 εκατομμύρια (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, σ. 165). Μάλιστα, οι ειδικευμένοι εργάτες, που βρίσκονταν συγκεντρωμένοι περισσότερο στον τομέα της παραγωγής μέσων παραγωγής, παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό κάτω από την ηγεμονία του ΚΚ (Ιωακείμογλου, *Θέσεις* τ. 14, σ. 81).

Η φοιτητική έκρηξη ξεδιπλώθηκε, λοιπόν, στο φόντο αυτής της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και στην πρώτη της φάση παρέμεινε κατά μείζονα λόγο «φοιτητική», συναντώντας την επιφυλακτικότητα ή και εχθρότητα των συνδικάτων – ιδιαίτερα της CGT.

Ωστόσο, μετά τη λεγόμενη «νύχτα των οδοφραγμάτων» (10 Μαΐου), τα βασικά συνδικαλιστικά κέντρα, η CGT (Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας, που πρόσκειται στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα), η CFDT (Γαλλική Δημοκρατική Συνομοσπονδία Εργασίας) και η FO (Εργατική Δύναμη, που προήλθε από διάσπαση της CGT), κήρυξαν αιφνιδιαστικά απεργία για τις 13 Μαΐου. Μάλιστα, η απεργία κηρύχτηκε εσπευσμένα και παράνομα με βάση το ισχύον νομικό πλαίσιο, που απαιτούσε χρονική προειδοποίηση πέντε ημερών. Τα αιτήματά της στρέφονταν κατά της αστυνομικής βίας και διεκδικούσαν αύξηση στους μισθούς, μείωση των ωρών εργασίας χωρίς μείωση των αποδοχών, μείωση του ορίου συνταξιοδότησης, εξασφαλισμένη εργασία και συνδικαλιστικά δικαιώματα στους τόπους δουλειάς. Η συμμετοχή στην απεργία και στις συγκεντρώσεις ξεπέρασε κάθε πρόβλεψη – μόνο στο Παρίσι διαδήλωσαν 800.000 απεργοί.

Η απεργία σηματοδότησε μια νέα φάση, θέτοντας επί τάπητος το ζήτημα της μαχητικής κλιμάκωσης (σε περιεχόμενο και μορφές) της εργατικής πάλης και το ζήτημα ενιαίας πάλης φοιτητών-εργαζομένων απέναντι στην πολιτική του Ντε Γκωλ και ευρύτερα στην αστική κοινωνία και εξουσία. Αυτές οι δύο τάσεις εκφράστηκαν άμεσα: στις 14 Μάη ξεκίνησαν από την Συντ Αβιασιόν στη Νάντη οι καταλήψεις εργοστασίων, οι οποίες γενικεύτηκαν ταχύτατα, καθώς μέσα σε ελάχιστες μέρες ακολούθησαν τα μεγάλα εργοστάσια της Ρενώ στο Κλεόν, το Φλεν και την Μπουλόν Μπιγιανκούρ, το Εθνικό Θέατρο, δεκάδες άλλα εργοστάσια, εργοτάξια, ναυπηγεία, σχολεία, σιδηροδρομικοί σταθμοί, πολυκαταστήματα, αγκυρο-

βολημένα πλοία, ανθρακωρυχεία και ξενοδοχεία. Παράλληλα, πύκνωσαν οι φοιτητικές πρωτοβουλίες που απευθύνονταν στην εργατική τάξη, επιζητώντας την αλληλεγγύη της και την κοινή πάλη.

Θορυβημένες από αυτές τις εξελίξεις και από την επίδραση που είχε το φοιτητικό παράδειγμα στους εργάτες –ιδιαιτέρως τους νέους–, την περίοδο 13-25 Μαΐου «οι συνδικαλιστικές ηγεσίες, και ιδίως η CGT, αναγκάστηκαν να κάνουν μεταβολή μέσα σε λίγες μέρες και να περάσουν από τη δηλωμένη εχθρότητα απέναντι στο φοιτητικό κίνημα και την πολιτική ουράς απέναντι στο απεργιακό, στην “υποστήριξη” του πρώτου και στην περιχαράκωση του δεύτερου. Κατόρθωσαν έτσι να ελέγξουν ολοκληρωτικά το απεργιακό κίνημα, μέχρι που κλείστηκαν οι συμφωνίες της Γκρενέλ» (Καστοριάδης, σ. 142). Σε αυτά τα πλαίσια, συνέχισαν την τακτική της απομόνωσης του φοιτητικού κινήματος, των καταγγελιών περί «προβοκατόρων», τυχοδιωκτισμού και περί ενεργειών που «βοηθούν αντικειμενικά το καθεστώς Ντε Γκωλ – αν δεν υποκινούνται από αυτό». Επιπλέον, προσπάθησαν να χειραγωγήσουν και να απονευρώσουν τις καταλήψεις εργοστασίων, μετατρέποντάς τις σε καταλήψεις των συνδικαλιστικών ηγεσιών.

Παρ’ όλα αυτά, στην κορύφωση του απεργιακού κύματος, το αγωνιστικό παρών έδιναν δέκα εκατομμύρια απεργοί. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή, οι τρεις συνδικαλιστικές οργανώσεις επέλεξαν την οδό του «κοινωνικού διαλόγου» και των διαπραγματεύσεων με τον πρωθυπουργό Ζ. Πομπιντού. Οι σχετικές συζητήσεις έγιναν στο αρμόδιο υπουργείο (έδρευε στην οδό Γκρενέλ – εξ ου και ο όρος «συμφωνίες της Γκρενέλ») και κατέληξαν σε μια συμφωνία που πρόβλεπε αύξηση του κατώτερου μεροκάματου κατά 35%, των ημερομισθίων κατά 10% και μιας σειράς επιδομάτων, μειώσεις στον εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας και την ηλικία συνταξιοδότησης και διασφαλίσεις στα συνδικαλιστικά δικαιώματα. Αν και προβλήθηκαν από τα συνδικάτα ως «μεγάλη κατάκτηση», στην πραγματικότητα απείχαν από το να είναι κάτι τέτοιο, όπως εμπεριστατωμένα αποδεικνύει ο Κ. Καστοριάδης (σ. 144). Το κυριότερο, όμως, πρόβλημα δεν ήταν εκεί. Ήταν ότι, τη στιγμή ακριβώς που η κατάσταση απαιτούσε αποφασιστική κλιμάκωση και πολιτική γενίκευση της πάλης, με τις συμφωνίες της Γκρενέλ δινόταν από τα συνδικάτα ένα μήνυμα καθήλωσης στο ελάχιστο δυνατό, περιχαράκωσης στα στενά συνδικαλιστικά αιτήματα και αποπολιτικοποίησης.

Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της CGT, οι συμφωνίες δεν εγκρίθηκαν από τους εργαζόμενους στις συνελεύσεις των κυριότερων κατειλημμένων εργοστασίων, κι έτσι οδηγηθήκαμε σε επιμέρους συμφωνίες κατά χώρο και κλάδο. Ωστόσο, έδωσαν το αναγκαίο περιθώριο στον Ντε Γκωλ να ανασυνταχθεί, να διαλύσει τη Γαλλική Εθνοσυνέλευση και να προκηρύξει εκλογές, να οργανώσει το συντηρητικό αντι-κίνημα και τελικά να επικρατήσει –και μάλιστα με υψηλότερο ποσοστό– στις εκλογές αυτές, που έγιναν τον Ιούνιο.

Η ιταλική εμπειρία

Αναφερόμενος στους αγώνες της ιταλικής εργατικής τάξης κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του '70, ο Β. Άμπεντροτ κάνει λόγο για «σταθερή επέκταση της ισχύος του εργατικού κινήματος, που ως τα τώρα δεν τη διέκοψαν παρά μόνο περιστασιακές αντιξοότητες» (σ. 188). Τα στοιχεία τον δικαιώνουν πλήρως: Ο αριθμός των απεργιών θα κινηθεί ως εξής: 1.743 (1950-59), 3.301 (1960-69), 4.162 (1970), 5.598 (1971), 4.765 (1972), 3.769 (1973) και 5.174 (1974). Ανάλογη είναι η εικόνα των απεργών (σε χιλιάδες): 2.174 (1950-59), 3.369 (1960-69), 3.722 (1970), 3.891 (1971), 4.405 (1972), 6.133 (1973), 7.824 (1974). Αλλά και των χαμένων από απεργίες ημερών εργασίας (σε χιλιάδες): 42.800 (1950-59), 111.981 (1960-69), 146.212 (1970), 103.590 (1971), 136.480 (1972), 163.935 (1973), 136.287 (1974).

Το Ινστιτούτο Διεθνούς Εργατικού Κινήματος της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ –απ' όπου και τα παραπάνω στοιχεία– περιγράφει ως εξής την κατάσταση: «Η άνοδος της απεργιακής πάλης είχε αρχίσει πια το 1968-1969. Η αιχμή είχε αρχικά στραφεί ενάντια στις ακρότητες της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης: των χαμηλών μισθών και ημερομισθίων, της σκληρής εντατικοποίησης της εργασίας, της γενικής χειροτέρευσης των συνθηκών ζωής (στεγαστικό πρόβλημα, συγκοινωνίες, περίθαλψη κ.λπ.). Στην πορεία αυτής της πάλης, οι εργαζόμενοι πέτυχαν την ικανοποίηση των άμεσων αναγκών, όμως η πάλη της εργατικής τάξης συνεχίστηκε και αργότερα, βασικά σε δύο κατευθύνσεις. Η μία, που δημιουργήθηκε από τις αρνητικές πλευρές του καπιταλιστικού “ορθολογισμού”, έθεσε σαν σκοπό της την “εξανθρώπιση” της εργασίας, τον περιορισμό της εξουσίας του αφεντικού στις επιχειρήσεις και, σε τελική ανάλυση, την καθιέρωση εργατικού ελέγχου της παραγωγής. Η δεύτερη, που προκλήθηκε από τη χειροτέρευση της κατάστασης των εργαζομένων, σαν αποτέλεσμα την πολιτικής των μεγάλων μονοπωλίων, μετεξελίχθηκε σε πάλη για τους δημοκρατικούς θεσμούς σε όλη τη χώρα» (σ. 235).

Ανάμεσα στις κοινωνικές κατακτήσεις ήταν η αύξηση των μισθών, ο περιορισμός της εργάσιμης εβδομάδας από 45 σε 40 ώρες (και για μερικούς κλάδους σε 38), η κατάργηση ορισμένων μονότονων εργασιών, η ψήφιση Κανονισμού Δικαιωμάτων των εργαζομένων (1970), η βελτίωση του συνταξιοδοτικού, η άνοδος των μισθών του νότου στο επίπεδο του βορρά.

Ανάμεσα στις πολιτικές κατακτήσεις ξεχωρίζουν οι Εργοστασιακές Επιτροπές: «Στη φωτιά των απεργιών δημιουργήθηκαν καινούριες μορφές οργάνωσης των εργατών. Έτσι δημιουργήθηκε ο θεσμός των αντιπροσώπων των τμημάτων και των Εργοστασιακών Επιτροπών (Ε.Ε.). Ο αντιπρόσωπος εκλεγόταν απ' όλα τα μέλη της δοσμένης “ομοιογενούς”, δηλ. της κάτω από τους ίδιους όρους εκμετάλλευσης ομάδας (τμήματος, ομάδας κ.λπ.), ανεξάρτητα σε ποια κομματική και συνδικαλι-

στική οργάνωση ανήκει: τόσο σαν μέλη του συνδικάτου, όσο και σαν εργάτες που δεν ανήκουν σε καμιά οργάνωση. Οι αντιπρόσωποι, ενωμένοι στο εργοστασιακό συμβούλιο, εκφράζανε τα συμφέροντα όλων των εργατών της δοσμένης επιχείρησης. Δεν είναι τυχαίο που οι εργοδότες επίμονα δεν ήθελαν να τους παραδεχτούν. Μόνο με τις μεγάλες απεργίες του 1972-1973 οι Ε.Ε. ανάγκασαν τους ιδιοκτήτες των εργοστασίων να τις αναγνωρίσουν σαν ισότιμη διαπραγματευτική ιεραρχική βαθμίδα στην παραγωγή» (ό.π., σ. 238).

Η ιταλική εργατική εμπειρία –ιδιαίτερα του '68-69–, σφραγίστηκε από τη μεγάλη απεργία της Φιάτ και είχε ως καθοριστικές πλευρές τα εξής: την ύπαρξη του ρεύματος του «εργατισμού» (Κόκκινα Τετράδια, Εργατική Εξουσία, Διαρκής Αγώνας κ.λπ.), μιας ιδιαίτερα σημαντικής τάσης που παρήγαγε –επίσης με αντιφάσεις– αξιοσημείωτο θεωρητικού και κινηματικό έργο, συμβάλλοντας και στην ανάπτυξη των αγώνων και στον εμπλουτισμό των επεξεργασιών για την εργατική τάξη (για μια παρουσίαση, Α. Νέγκρι), το υψηλό επίπεδο θεωρητικής πρακτικής μέσα στους κόλπους του εργατικού κινήματος, την ευρείας έκτασης λειτουργία μορφών άμεσης δημοκρατίας (επιτροπές βάσης κ.ά.) και την αντιπαλότητα προς τις συνδικαλιστικές δομές, αντιλήψεις και πρακτικές που στήριζε το Ιταλικό ΚΚ.

Το κίνημα των μαύρων στις ΗΠΑ

Πρόσθετα στοιχεία στην εργατική διάσταση των κινημάτων του '68 προσκομίζει η εμπειρία του κινήματος των μαύρων στις ΗΠΑ. Με τις εξεγέρσεις του δεύτερου μισού της δεκαετίας του '60 (Χάρλεμ, Νέα Υόρκη, Γουότς Λος Άντζελες, 1967), «το κίνημα των μαύρων, γεννημένο στις αρχές της δεκαετίας του '60 στις πολιτείες του Νότου με τον αγώνα για τα πολιτικά δικαιώματα, μεταφέρεται στις πολιτείες και τα γκέτο των μαύρων στις πόλεις του Βορρά, και πραγματοποιεί ένα αποφασιστικό άλμα... Η ενσωμάτωση και η συνεργασία μεταξύ λευκών και μαύρων που είχε προωθήσει το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα, δίνουν τη θέση τους στον εθνικισμό, στον οργανωτικό διαχωρισμό..., στη διεκδίκηση της “μαύρης εξουσίας”, που είναι οι πιο άμεσες μορφές με τις οποίες εκφράζεται η αυτονομία των μαύρων προλεταρίων. Πρωταγωνιστές αυτών των εξεγέρσεων είναι κατά μεγάλο ποσοστό εργάτες (της μεγάλης βιομηχανίας, όπως στο Ντητρόιτ, όπου αποτελούν πια την πλειοψηφία των εργαζομένων στη συναρμολόγηση των βιομηχανιών ή στο “διάχυτο εργοστάσιο”), εργαζόμενοι των υπηρεσιών, εργαζόμενοι ευκαιρικά, άνεργοι... Η πορεία που οργανώθηκε από τον Μάρτιν Λούθερ Κινγκ δεν είναι μια απλή κινητοποίηση για την ισονομία με τους λευκούς. Είναι μια διαδήλωση υπεράσπισης του εισοδήματος των ανέργων. Φτάνει στην Ουάσινγκτον το Μάη του '69 και βρίσκει τη Βουλή να είναι απασχολημένη με την ψήφιση ενός νομο-

σχεδίου που περικόπτει 100 εκατομμύρια δολάρια από τα προγράμματα του “πολέμου κατά της φτώχειας”» (Βιάλε κ.ά., σσ. 33-4).

Αντίστοιχη είναι και η διαπίστωση του Στόκλι Καρμάικλ, ηγετικής μορφής της ριζοσπαστικής πτέρυγας του κινήματος: «Το κίνημα της Μαύρης Δύναμης... απομακρύνθηκε από το κίνημα για τα ίσα δικαιώματα... Το κίνημα για τα ίσα δικαιώματα, επειδή ο προσανατολισμός του ήταν μεσοαστικός, η πρακτική του μη βίαιη και είχε έναν υποσυνείδητο ρατσισμό, δεν μπόρεσε ποτέ να προσελκύσει το μαύρο προλεταριάτο... Το κίνημα της Μαύρης Δύναμης ήταν ο καταλύτης που συγκέντρωσε όλα αυτά τα νέα παιδιά –το πραγματικό επαναστατικό προλεταριάτο– έτοιμα να πολεμήσουν με οποιοδήποτε αναγκαίο μέσο για την απελευθέρωση του λαού τους» (Τ. Γκεράσι, Σ. Καρμάικλ κ.ά., σσ. 38-9).

Οι αναφορές αυτές οδηγούν στο εξής συμπέρασμα: σε μια περίοδο που καταγράφονταν μια μείωση του μέσου ποσοστού κέρδους στις ΗΠΑ μετά το 1965 (Ιωακείμογλου, *Θέσεις* τ. 13, σ. 85) και –σε απάντηση αυτής της τάσης– μια μετατόπιση πολλών εταιρειών από το βιομηχανικό βορρά στο νότο ή στα σύνορα ΗΠΑ-Μεξικού (μακιλαδόρας), ήταν λογικό να συρρικνωθούν πρώτα απ’ όλα οι δυνατότητες απασχόλησης, κοινωνικής ανέλιξης και ενσωμάτωσης στο «αμερικανικό όνειρο» των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων – και σ’ αυτές ανήκαν οι μαύροι. Το κίνημά τους, συνεπώς, «υποκινήθηκε» και παράλληλα άλλαξε χαρακτήρα και από αυτή την εξέλιξη.

Βεβαίως, το εργατικό στοιχείο ήταν πολλαπλά παρόν στις ΗΠΑ: «Στις αρχές του καλοκαιριού του ’68 μια απεργία ναυτικών μπλοκάρει για μερικές εβδομάδες τις εμπορικές μεταφορές και αποτελεί την αφετηρία ενός κύματος εργατικών αγώνων που θα κορυφωθούν το ’70, στην παρατεταμένη απεργία των εργατών της General Elektrik» (Βιάλε κ.ά., σ. 35).

Μια άλλη διάσταση, τέλος, δίνει ο Η. Ιωακείμογλου: «Η περίοδος 1960-1973 είναι μια περίοδος όπου τα εργατικά κινήματα της βάσης πρωταγωνιστούν στις αγωνιστικές κινητοποιήσεις. Εκφράζονται με τις απουσίες από τη δουλειά, με τις συχνές αποχωρήσεις (ή με άλλα λόγια με την ψηλή “περιστροφή του προσωπικού”), με την ελαττωματική ποιότητα των προϊόντων και είχαν σαν στόχο την ίδια την καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής. Το 1969 οι ετήσιες αποχωρήσεις εργατών από τη General Motors, για παράδειγμα, έφταναν το 25% του προσωπικού... Η αμφισβήτηση της καπιταλιστικής πειθαρχίας στο εργοστάσιο πήρε μεγάλες διαστάσεις στο Ντητρόιτ, στην αυτοκινητοβιομηχανία, και οι περισσότεροι εργάτες που κινητοποιήθηκαν ήταν ανειδίκευτοι και αφροαμερικανοί... όταν στη δεκαετία του ’60 οι αφροαμερικανοί εργάτες του Ντητρόιτ, πλειοψηφία στα περισσότερα εργοστάσια, άρχισαν να αγωνίζονται –και συνήθως ξεπερνώντας τα πλαίσια του επίσημου συνδικαλισμού– άρχισε η εισαγωγή Αράβων εργατών» (*Θέσεις* τ. 13, σσ. 92 και 96-7).

Ορισμένα συμπεράσματα

Από την εξέταση της εργατικής συνιστώσας των κινημάτων του '68 προκύπτουν ορισμένα γενικά συμπεράσματα-τάσεις, τα οποία είναι σκόπιμο να επισημανθούν.

Καταρχήν, σε ό,τι αφορά τα αιτήματα και το περιεχόμενο της πάλης. Εδώ φαίνεται ότι υπήρχε ένας διχασμός ανάμεσα στις παραδοσιακές αριστερές και κομμουνιστικές δυνάμεις κάθε απόχρωσης, από τη μια, και, από την άλλη, στα ελευθεριακά ρεύματα και αρκετές τάσεις της αυτονομίας και του σοσιαλδημοκρατικού χώρου (π.χ. η εργατική ομοσπονδία CFDT στη Γαλλία).

Οι πρώτοι (που εξέφραζαν κατά κύριο λόγο τα πιο παραδοσιακά για την εποχή εκείνη εργατικά στρώματα των ειδικευμένων εργατών) πρότασσαν τις αυξήσεις στους μισθούς, τη μείωση των ωρών εργασίας και των ορίων συνταξιοδότησης, την εξασφάλιση εργασίας και συνδικαλιστικών ελευθεριών (στο εργατικό κίνημα) και (στα πανεπιστήμια) τη βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής, την αύξηση των δαπανών, τη μείωση των κοινωνικών φραγμών και τη δημοκρατική αναβάθμιση των ΑΕΙ. Αντίθετα, οι δεύτεροι (που εξέφραζαν κατά κύριο λόγο νέα μισθωτά στρώματα, με αυξημένη μόρφωση, σχετικά αναβαθμισμένη θέση στην παραγωγική ιεραρχία και –ως εκ τούτου– αυξημένη κοινωνική αυτοπεποίθηση ότι έχουν τις ικανότητες να διαχειριστούν τις οικονομικές και παραγωγικές διαδικασίες) πρότασσαν τα ζητήματα της συμμετοχής στη διοίκηση των επιχειρήσεων και των πανεπιστημίων, της αυτοδιεύθυνσης, της αντιεραρχικής οργάνωσης, του περιεχομένου και της οργάνωσης της εργασίας και των ΑΕΙ, αλλά και εκείνα που συνδέονταν με τη σύγχρονη «καταναλωτική κοινωνία» ή «κοινωνία του θεάματος», την αλλοτρίωση, την καταπιεστική και καταπιεσμένη-χειραγωγημένη αστική ζωή, την απουσία νοήματος ζωής, τη ρηχότητα των ανθρώπινων σχέσεων, την τυποποίηση των συμπεριφορών. Όπως σημειώνουν οι Σιήλ και Μακ Κόνβιλ: «Οι ειδικευμένοι εργάτες, οι υπάλληλοι γραφείου, οι νεαροί συνεργάτες ήθελαν να ξέρουν καλύτερα τι γίνεται μέσα στις επιχειρήσεις τους. Ήθελαν να επεμβαίνουν στις αποφάσεις που τους αφορούν και να έχουν μια πιο ενεργητική συνδικαλιστική συμμετοχή». Κοινωνικά είναι μια νέα γενιά, που «νομίζει ότι οι αντιπρόσωποι των εργατών πρέπει να συμμετέχουν στη διαχείριση των επιχειρήσεων. Ασχολείται ιδιαίτερα με την αναγνώριση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και την κυκλοφορία των πληροφοριών από τα γραφεία των διευθυντών μέχρι τους εργάτες» (σσ. 75 και 119).

Ο διχασμός αυτός αποτυπώνεται τόσο στην εκτίμηση του Κ. Καστοριάδη ότι «η κεντρική σύγκρουση ανακύπτει ως σύγκρουση μεταξύ διευθυνόντων και εκτελούντων και γύρω από αυτήν διατάσσονται όλες οι άλλες» (σ. 126), όσο και σε εκείνη του Γαλλικού ΚΚ που θεωρούσε το αίτημα της συμμετοχής «αόριστη φόρμουλα», αδυνατώντας να κατανοήσει τι εξέφραζε κατά βάθος.

Παρά τις διαφορές τους, τα δύο ρεύματα είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά:

Πρώτον, ότι αντιπαρέθεταν αντί να συνθέτουν τις θεματικές τους (κάτι που, αν συνέβαινε, θα εμπλούτιζε, θα ισχυροποιούσε την πάλη και θα προωθούσε τόσο την αναβαθμισμένη ενότητα της εργατικής τάξης όσο και τις συμμαχίες της με τα μη προλεταριακά στρώματα). Και δεύτερον –και το κυριότερο– ότι αποσυνέδεαν τη θεματολογία τους από το θεμελιώδες ζήτημα της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, της μισθωτής σχέσης εκμετάλλευσης και της αγοραπωλησίας της εργατικής δύναμης αυτής καθαυτής, επικεντρώνοντας οι μεν στην τιμή και οι δε στη διαδικασία με την οποία γίνεται τούτη η αγοραπωλησία. Μια ορισμένη τάση υπέρβασης αυτών των αντιπαραθέσεων καταγράφεται μόνο στον ιταλικό «εργατισμό», ωστόσο ήταν αρκετά αδύναμη και πολύ πρόσκαιρη. Εν κατακλείδι, τούτες οι βασικές αντιφάσεις –ιδιαίτερα η δεύτερη–, σε συνδυασμό με τα ζητήματα που εκτίθενται στη συνέχεια, ερμηνεύουν γιατί οδηγήθηκαν στην ενσωμάτωση και τη συνδιαλλαγή με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις τόσο η πλευρά της «συμμετοχής» (είναι εντυπωσιακός ο τρόπος με τον οποίο ο Ντε Γκωλ αρχικά, ο Νίξον στη συνέχεια αλλά και οι εταιρείες τύπου Apple, Microsoft, Toyota κ.λπ. ενσωμάτωσαν το αίτημα αυτό), όσο και εκείνη του «οικονομισμού».

Δεύτερον, σε ό,τι αφορά τις μορφές πάλης. Και εδώ παρατηρείται ένας ανάλογος διχασμός. Το Γαλλικό ΚΚ και η CGT (αλλά και το Ιταλικό ΚΚ και κάποια θραύσματα του παραδοσιακού ΚΚ) εμφανίζονταν ως οι «μεγάλες, ήρεμες και υπεύθυνες δυνάμεις», που έκαναν διαρκώς συστάσεις για «ψυχραιμία και ωριμότητα», καταγγέλλοντας (από εφημερίδες, ανακοινώσεις και συχνά και «στο δρόμο») τις αντίθετες προς τη δική τους συνδικαλιστικές πρακτικές ως καθοδηγούμενες άλλοτε από «διασπαστές», «ταραξίες», «ανεύθυνους», «τυχοδιώκτες», «υπερ- ή ψευτοαριστερούς» και –στις χειρότερες περιπτώσεις– από «προβοκάτορες», «πράκτορες», «ενεργούμενα του καθεστώτος Ντε Γκωλ», «ύποπτα στοιχεία που με τη δράση τους οδηγούν σε επέμβαση των CRS (γαλλικών MAT) και διευκολύνουν αντικειμενικά την κυβέρνηση και τα μονοπώλια».

Στον αντίποδα αυτής της στάσης καταγραφόταν από τα μέσα της δεκαετίας του '60 μια τάση για πιο μαχητικές και ριζοσπαστικές μορφές διεκδίκησης και πάλης (Άμπεντροτ, σ. 187), στον «αφρό» της οποίας βρέθηκαν οι καταγγελλόμενοι από το Γαλλικό ΚΚ και τη CGT. Η τάση αυτή εκδηλωνόταν με άγριες απεργίες, διάφορες μορφές παθητικής αντίστασης και εργατικού σαμποτάζ, απεργιακές επιτροπές, καταλήψεις εργοστασίων και επανάληψη της παραγωγής-εργασίας χωρίς τη συναίνεση των εργοδοτών (πέρασμα, δηλαδή, από «παθητική» κατάληψη στην «ενεργητική»). Ανάλογη τάση εκδηλωνόταν και στο κίνημα των μαύρων, όπου σημειωνόταν μια μετατόπιση από τις πρακτικές της παθητικής αντίστασης και της μη βίας σε πιο δυναμικές και ριζοσπαστικές μορφές δράσης.

Στη Γαλλία, για παράδειγμα, ήδη από το φθινόπωρο του 1967 εκδηλώθηκαν βίαιες αναμετρήσεις, σε μια σειρά εργοστάσια, ανάμεσα στην αστυνομία και τους

νεαρούς εργάτες, ενώ τον ίδιο χρόνο το εργοστάσιο Ροντιασέτα παρέλυσε από μια μακρόχρονη και σκληρή απεργία. Όπως σημειώνουν οι Σιήλ και Μακ Κόνβιλ: «Η εργατική τάξη άρχισε να πιστεύει ότι, για να σπρώξει τα αφεντικά να διαπραγματευτούν τα αιτήματά της, έπρεπε να χρησιμοποιήσει τη βία. Αυτή ήταν η βαθύτερη έννοια των καταλήψεων εργοστασίων και των αιχμαλωτισμένων διευθυντών» (ό.π., σ. 118).

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι λεγόμενες «άγριες απεργίες» ή «απεργίες αντάρτικου» ή «απεργίες αγριόγατας», που άρχισαν από την British Leyland και είχαν ως πρωταγωνιστές συνήθως όχι τους παλιούς ειδικευμένους εργάτες (τεχνίτες-εργάτες), που εξέφραζαν τη συνδικαλιστική παράδοση, αλλά «κάποιους καινούριους εργάτες χωρίς καμιά ειδίκευση, εξαρτήματα της αλυσίδας συναρμολόγησης, εργάτες που δεν έχουν σαν στόχο τους την “αυτοδιαχείριση” αλλά την καταστροφή της καπιταλιστικής εργασίας» (Καραμπελιάς, σσ. 132-3). «Σαν “άγριες”», αναφέρεται σε ένα σχετικό με αυτές βιβλίο, «χαρακτηρίζονται οι απεργίες που δεν εκπληρώνουν τις προβλεπόμενες από το νόμο προϋποθέσεις, δηλαδή κατά κύριο λόγο: 1^ο Δεν κηρύσσονται από τα συνδικάτα, ούτε έχουν την έγκρισή τους, κάτι που η νομοθεσία των περισσότερων χωρών θεωρεί σαν απαραίτητο για τη νομιμότητα της απεργίας. 2^ο Δεν τηρούν το προειδοποιητικό διάστημα (συνήθως 1-3 μήνες για τη “μελέτη” των αιτημάτων από την εργοδοσία, την διεξαγωγή διαπραγματεύσεων και, σε περίπτωση ανησυχίας τους, την προσφυγή στην κρατική διαιτησία. Οι άγριες απεργίες, λοιπόν, εκφράζουν μια αυθόρμητη πρωτοβουλία της βάσης και ξεσπάνε παρά τη θέληση των συνδικάτων ή καλύτερα, χωρίς καν να ρωτηθούν οι καθαγιασμένοι από το κράτος προαγωγοί της εργατικής δύναμης. Σαν αποτέλεσμα, οι άγριες απεργίες παίρνουν πολύ συχνά μαχητικές και ριζοσπαστικές μορφές, όπως είναι η κατάληψη του τόπου εργασίας, ο αιχμαλωτισμός ή η κακοποίηση διοικητικών στελεχών, η εξουσία της ίδιας της γενικής συνέλευσης των εργαζομένων να αποφασίζει για την πορεία της απεργίας» (Ratgeb, σσ. 5-6).

Συνδυασμένο με τις μορφές πάλης ήταν και το ζήτημα που αφορούσε τη διαχείριση και οργάνωση του αγώνα, στο οποίο αντιπαρατέθηκαν (τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ιταλία) ο ασφυκτικά γραφειοκρατικός και «από τα πάνω» έλεγχος των κινητοποιήσεων, από τη μια, και, από την άλλη, η τάση αυτοδιεύθυνσης του αγώνα, ελέγχου του «από τα κάτω», δημιουργικής κι απελευθερωμένης συμμετοχής των αγωνιζόμενων, καταγγελίας του «γραφειοκρατικού και αρτηριοσκληρωτικού μηχανισμού των συνδικάτων» – μια τάση που εκφράστηκε έμπρακτα με ένα γαλαξία αμεσοδημοκρατικών μορφών πάλης (επιτροπές δράσης, απεργιακές επιτροπές κ.λπ.), που υπερέβαιναν τις δομές του υπάρχοντος συνδικαλιστικού κινήματος και έδιναν αγωνιστική συλλογική έκφραση στη διάθεση των εργαζομένων να αποφασίζουν, να ελέγχουν και να καθορίζουν οι ίδιοι ό,τι είχε σχέση με τον αγώνα τους. Ορισμένες από τις μορφές αυτές (π.χ. επιτροπές δράσης) «υιοθετήθηκαν» σε

κάποιες περιπτώσεις από το «επίσημο» συνδικαλιστικό κίνημα και τα ΚΚ –όχι όμως για να αναπτυχθούν, αλλά για να αποστεωθούν–, καθώς και από τον Ντε Γκωλ, στην προσπάθειά του να συγκροτήσει σε επίπεδο λαϊκής βάσης το κοινωνικό δυναμικό που στήριξε, μετά τις 29 Μαΐου, την επανασταθεροποίηση του αστικού καθεστώτος.

Αναφέρεται χαρακτηριστικά για τις δυναμικές απεργίες του '67 στη Γαλλία ότι ήταν «πρόδρομοι μιας εξέγερσης της βάσης που ούτε τα συνδικάτα ούτε οι υπάλληλοι ούτε η κυβέρνηση μπόρεσαν να προβλέψουν... Όλο και περισσότεροι εργάτες –και κυρίως οι νεότεροι των 30 ετών– ήταν δυσαρεστημένοι από τη δράση των συνδικάτων τους. Άρχισαν να αμφιβάλλουν για τις διαπραγματεύσεις που γίνονταν με τους παραδοσιακούς κανόνες και για τη χρησιμότητα εργατικών διαδηλώσεων αλληλεγγύης, όπως η πορεία από τη Βαστίλη στη Ρεπουμπλικ, που μοιάζει περισσότερο με περίπατο, παρά με επίδειξη της δύναμης του προλεταριάτου» (Σιήλ-Μακ Κόνβιλ, σ. 118).

Και σε ό,τι αφορά το θέμα των μορφών και της οργάνωσης της πάλης, συνεπώς, μπορούμε να διαπιστώσουμε τα δύο χαρακτηριστικά που εντοπίστηκαν ήδη: την αντιπαράθεση και όχι τη δημιουργική συγχώνευση των δύο ρευμάτων, αλλά και την αδυναμία και των δύο να ανασυγκροτήσουν ταξικά και ριζοσπαστικά το εργατικό κίνημα, καθώς οι μεν μετεξελίχθηκαν σε έναν αστικά μεταλλαγμένο συνδικαλισμό, συχνά ανοιχτής συναλλαγής με το σύστημα, και οι δε είτε περιορίστηκαν σε κάποια μειοψηφικά –κι ασφαλώς αντιφατικά– δείγματα γραφής, είτε κατευθύνθηκαν σε λογικές «εισοδισμού» και αλλαγής «από τα μέσα» του υπάρχοντος συνδικαλιστικού κινήματος (Νέγκρι, σσ. 149 κ.ε.) είτε εκφυλίστηκαν σε ομάδες ατομικής τρομοκρατίας, για να οδηγηθούν συχνά από άλλους δρόμους τελικά στην ενσωμάτωση.

Μια ιδιαίτερα σημαντική πλευρά για το υπό εξέταση ζήτημα αφορά το αν και κατά πόσο τα πολιτικά ρεύματα και οι τάσεις του '68 προώθησαν μια ουσιαστική συνάντηση των κινημάτων παιδείας και εργασίας. Είναι αλήθεια ότι ειδικά από την πλευρά των πρωτοπόρων φοιτητών εκδηλώθηκε –αντιφατικά και ανολοκλήρωτα, ασφαλώς– μια τέτοια τάση συνάντησης (κυρίως από τις οργανωμένες τροτσκιστικές και μαοϊκές συνιστώσες, αλλά όχι μόνο από αυτές), απέναντι στην οποία ήταν πιο δεκτικοί οι νέοι εργάτες. Στις αναφορές που ήδη έγιναν και πιστοποιούν αυτή την τάση, μπορούμε να προσθέσουμε την εμπειρία της Φιλοσοφικής Σχολής του Σανσιέ (με τις επιτροπές δράσης εργατών-φοιτητών και τις συνεχείς εξορμήσεις σε εργοστάσια), εκείνη της Σορβόνης, που ήδη στην πρώτη υπό κατάληψη συνέλευσή της (13 Μαΐου) είχε μετονομαστεί σε Λαϊκό Αυτόνομο Πανεπιστήμιο ανοιχτό σε όλους τους εργάτες, ενώ παράλληλα «φιλοξένησε» δεκάδες αφίσες που περιέγραφαν τις συνθήκες ζωής και εργασίας και πλήθος εργατών στις συνελεύσεις. Κι ακόμη, το ρεύμα των «εγκατεστημένων» (των φοιτητών που πήγαιναν να εργαστούν στα εργοστάσια, για να έχουν άμεση επαφή με το εργατικό

γίνεσθαι και τη διαδήλωση χιλιάδων φοιτητών (17 Μαΐου) που έγινε προς το κατειλημμένο εργοστάσιο της Ρενώ στη Μπουλόν Μπιγιανκούρ (που αριθμούσε 25.000 εργάτες) με προμετωπίδα ένα πανό που έγραφε: «Οι φοιτητές παραδίδουν τη φλόγα της εξέγερσης από τα αδύναμα χέρια τους στην εργατική τάξη».

Από την πλευρά των ΚΚ, ωστόσο, κυριάρχησε –τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ιταλία– η προσπάθεια να υφωθούν διαχωριστικά τείχη (ιδεολογικά, πολιτικά αλλά και έμπρακτα-οργανωτικά), να αποτραπεί μια τέτοια συνάντηση και να εμποδιστεί η «μόλυνση» της εργατικής τάξης από το «φοιτητικό μικρόβιο» και η υπερφαλάγγισή τους από τα αριστερά. Σε επίπεδο πολιτικού συμβολισμού, αυτό αποτυπώθηκε στο γεγονός ότι οι συνδικαλιστές της CGT κράτησαν κλειστές τις πύλες του προαναφερθέντος εργοστασίου, όταν η φοιτητική διαδήλωση, μετά από μια πορεία 8,5 χιλιομέτρων, έφτασε μπροστά από αυτό.

Τόσο η άμεση (π.χ. η ευκολία με την οποία ο Ντε Γκωλ κινητοποίησε τα συντηρητικά αντανακλαστικά των Γάλλων μετά τις 29 Μαΐου), όσο και η μακροπρόθεσμη εξέλιξη των κινημάτων του '68 δείχνει ότι αυτό το ζήτημα δεν επιλύθηκε ουσιαστικά από κανένα ρεύμα. Προφανώς η εξήγηση γι' αυτή την εξέλιξη δεν βρίσκεται στις προσεγγίσεις που κατακεραυνώνουν με εύκολο κι επιφανειακό τρόπο τη μία ή την άλλη πλευρά. Αντίθετα, μπορεί να ερμηνευτεί μόνο αν προσφύγουμε πρωτίστως στα πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά των διάφορων τάσεων του κινήματος και πριν από την εκδήλωσή του και κατά τη διάρκειά του. Σε αυτά εγγράφονται οι διάφορες και συχνά ετερογενείς θεωρίες (Μαρκούζε, μαοϊσμός, Monthly Review κ.ά.) που έκαναν λόγο –ήδη από τότε– για εξαφάνιση ή ενσωμάτωση της εργατικής τάξης, για «τριτογενοποίησή» της και κυριαρχία της «μεσαίας τάξης» των «χαρτογιακάδων» ή των «λευκών κολάρων». Τα ρεύματα αυτά –συνεπή με τη θεώρησή τους– αναγόρευαν ως επαναστατικό υποκείμενο άλλες, πλην του προλεταριάτου των αναπτυγμένων χωρών, κοινωνικές ομάδες: τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, τους εργαζόμενους της «περιφέρειας», το λεγόμενο «λούμπεν προλεταριάτο», τους «μη ενταγμένους», τους φοιτητές –που ορισμένοι τους χαρακτήριζαν ως «πρωτοπορία της πρωτοπορίας»–, το «νέο ιστορικό μπλοκ» στο οποίο ηγετικό ρόλο κατέχει η διάνοηση (Γκαροντί), ακόμη και τους χίπις.

Κατοπτρική αυτών των ρευμάτων –κι εξίσου προβληματική– ήταν η οπτική του κομμουνιστικού κινήματος που αντιμετώπιζε αποθεωτικά, απλοϊκά και εξιδανικευμένα την εργατική τάξη, παραβλέποντας τις κοινωνικές και πολιτικές αντιφάσεις που διαπερνούσαν τόσο τη φύση και συγκρότησή της, όσο και την πολιτικοϊδεολογική συγκρότηση και συμπεριφορά της, καθώς και το γεγονός ότι η πολυσυζητημένη «ιστορική αποστολή της» εκδηλώνεται ως τάση και δυνατότητα κι όχι ως «ορειχάλκινος νόμος της κοινωνίας». Βέβαια, στοιχεία αυτής της οπτικής χαρακτήριζαν και αρκετές εκτός ΚΚ ριζοσπαστικές κι επαναστατικές συλλογικότητες της εποχής, που ενεργούσαν στο φοιτητικό κίνημα «σαν να ήταν η εργατι-

κή τάξη μια απέραντη επαναστατική μπαρουταποθήκη, όπου το μοναδικό πρόβλημα είναι πού να τοποθετηθεί καλύτερα το μπαρούτι» (Καστοριάδης, σ. 142).

Καθοριστικό, τέλος, ήταν το σε ποια συνολικότερη πολιτική προοπτική ενέτασσε κάθε δύναμη και ρεύμα την εργατική της παρέμβαση. Ποια πολιτική πρόταση, ποια γραμμή συνδυασμού της τακτικής με τη στρατηγική υπηρετούσε η γραμμή που δοκιμαζόταν στο εργατικό κίνημα. Είναι αδύνατον να παραβλεφθεί αυτό το κριτήριο, καθώς όπως –σωστά κατά τη γνώμη μας– σημειώνει ο Κ. Καστοριάδης «μέσα σε τέτοιες κρίσεις τίθεται κάθε φορά το ζήτημα της συνολικής οργάνωσης της κοινωνίας» (σ. 127).

Από την πλευρά του Γαλλικού ΚΚ, λοιπόν, η όλη εργατική δράση συμπυκνωνόταν πολιτικά στην επιδίωξη για «μια πραγματική αλλαγή με στόχο την κοινωνική πρόοδο και τις ανάγκες των τωρινών καιρών» και «να γίνει η ανάπτυξη της οικονομίας και ο εκσυγχρονισμός της κατά τρόπο πιο αποτελεσματικό και ανθρώπινο» (Krasucki, σσ. 61 και 58), για μια λαϊκή «κυβέρνηση δημοκρατικής ενότητας, με τη συμμετοχή των κομμουνιστών», για εκλογική συμμαχία και κοινό πρόγραμμα με τη σοσιαλιστική Ομοσπονδία του Φρ. Μιτεράν. Ο γενικός γραμματέας του Γαλλικού ΚΚ Βαλντέκ Ροσέ, αναλύοντας τη θέση του κόμματός του, τη συμπύκνωνε ως εξής: στόχος μας ήταν «να ενεργήσουμε με τρόπο ώστε η γενική απεργία να επιτρέψει την ουσιαστική ικανοποίηση ουσιαστικών διεκδικήσεων εργαζομένων και να επιδιώξει ταυτόχρονα στον πολιτικό τομέα τη δράση για τις αναγκαίες δημοκρατικές αλλαγές στο πλαίσιο της νομιμότητας» (Φρανκ-Μαντέλ, σ. 81). Η πολιτική αυτή είχε στη βάση της την υποταγή του κοινωνικού αγώνα στον αστικό-κοινοβουλευτικό, τις απόψεις περί «ειρηνικού περάσματος στο σοσιαλισμό» και τον πλήρη αποχωρισμό της τακτικής από τη στρατηγική (που βρήκαν τη συνέχειά τους στο «ευρωκομμουνιστικό» ρεύμα και τους «ιστορικούς συμβιβασμούς») και οδήγησε τη CGT, μετά το διάγγελμα του Ντε Γκωλ για τις εκλογές, να διαδηλώνει υπέρ μια «δημοκρατικής κυβέρνησης» και να αναστέλλει τις κινητοποιήσεις και κάθε ενέργεια που θα έβλαπτε ενδεχομένως την εκλογική καμπάνια του ΓΚΚ.

Αλλά η έλλειψη συνολικής πολιτικής πρότασης που θα συμπύκνωνε, θα συνολοποιούσε και θα μετασχημάτιζε σε ανώτερο επαναστατικά επίπεδο τις τάσεις που ανέδειξε το κίνημα δεν αφορούσε μόνο το ΚΚ. Εξίσου –ή πολύ περισσότερο– προβληματικές, από εργατική-επαναστατική σκοπιά, ήταν οι πολιτικές προτάσεις για «μεταβατική κυβέρνηση» (Μιτεράν) ή για «κυβέρνηση κοινής σωτηρίας», καθώς και η «στρατηγική των διαρθρωτικών αντικαπιταλιστικών μεταρρυθμίσεων και του μεταβατικού προγράμματος» (Φρανκ-Μαντέλ, σ. 95).

Τέλος, πολιτικά ανεπαρκείς και εξαιρετικά λαθεμένες ήταν και οι προτάσεις του ελευθεριακού χώρου. Σε αυτές περιλαμβάνεται η «στρατηγική των προκλήσεων», την οποία ο Ντανιέλ Κον Μπεντίτ, ένας από τους κύριους εκφραστές της, περιέγραφε ως εξής στο Νουβέλ Ομπσερβατέρ (25/5/1968): «Δεν υπάρχει περίπτωση να

ανατρέψουμε την αστική κοινωνία από τη μια μέρα στην άλλη. Η τακτική μας είναι να προκαλούμε έναν ορισμένο αριθμό επαναστατικών σοκ που το καθένα φέρνει μια σειρά αμετάκλητων μεταβολών. Αυτές οι πράξεις γίνονται από μια μειοψηφία που δρα στηριγμένη στέρεα πάνω στην επαναστατική θεωρία... Ο αντικειμενικός σκοπός δεν είναι η ανατίναξη της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά η προσπάθεια δημιουργίας μιας φανερής ρωγμής» (Σιήλ-Μακόνβιλ, σ. 17). Στο ίδιο ρεύμα εντάσσονται και οι οπτικές που εξαντλούνταν στο επίπεδο του «κινηματισμού» ή εκείνες που κατατεμάχιζαν την αστική εξουσία (σε εξουσία στο εργοστάσιο, στο πανεπιστήμιο, στην πληροφόρηση κ.λπ.), θεωρώντας εσφαλμένα πως οι καταλήψεις σήμαιναν πως «έχουμε πάρει την εξουσία» σε αυτούς τους οργανισμούς και πως οι μαζικές διαδηλώσεις και τα οδοφράγματα σήμαιναν πως «η εξουσία βρίσκεται στο δρόμο».

Αντί επιλόγου

Η πορεία και η τελική εξέλιξη των κινημάτων του '68 –και ειδικά του γαλλικού Μάη– έχει από πολλούς αποδοθεί στην «προδοτική στάση» του Γαλλικού ΚΚ και της CGT και στη «συνωμοσία» τους με το γκολικό καθεστώς (Μαντέλ κ.ά.) – σε μια περίοδο μάλιστα που αυτό έπαιρνε αποστάσεις από τις ΗΠΑ και διαμόρφωνε καλές σχέσεις με την ΕΣΣΔ, στα πλαίσια της πολιτικής της «ειρηνικής συνύπαρξης».

Δεν θα σταθούμε στο ότι η οπτική αυτή αναπαράγει –από την αντίστροφη πλευρά– την «προβοκατορολογία» και «πρακτορολογία» που υιοθετούσε το Γαλλικό ΚΚ και παράλληλα αποφεύγει να αντιμετωπίσει κριτικά τις αντιφάσεις και τα όρια των άλλων πολιτικών ρευμάτων που συμμετείχαν ή και βρέθηκαν στον αφρό του γαλλικού Μάη (τροτσκιστές, μαοϊκοί, ελευθεριακοί, αναρχικοί κ.λπ.). Θα επικαλεστούμε, αντίθετα, μια διαπίστωση του Κ. Καστοριάδη, που κατά τη γνώμη μας είναι πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα: «Θα ήταν όμως απελπιστική αφέλεια αν στον έλεγχο αυτό διακρίνουμε μόνο τη στάση των συνδικαλιστικών ηγεσιών... Πρέπει να κατανοήσουμε τι σημαίνει κατά βάθος η στάση του προλεταριάτου: προσκόλληση στην σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, ιδιωτικοποίηση, άρνηση να επωμιστεί υποθέσεις του συνόλου, κυνηγητό της κατανάλωσης... αποδοχή της ιεραρχίας –στην επιχείρηση είτε απέναντι στους συνδικαλιστές ηγέτες–, η παθητικότητα και η αδράνεια, ο περιορισμός των διεκδικήσεων στο οικονομικό πεδίο... δεν μπορούμε να μιλάμε για λάθη και προδοσία» (σ. 144).

Στη βάση αυτή, λοιπόν, είναι αναγκαίο η ερμηνεία της στάσης των Γάλλων εργαζομένων –που στις 27 Μαΐου απέρριπταν τις συμφωνίες της Γκρενέλ, αλλά δύο μέρες αργότερα διαδήλωναν υπέρ της «δημοκρατικής κυβέρνησης»– να συνδεθεί με τις βαθύτερες αντιφάσεις που διαπερνούν τη συγκρότηση και τη συμπεριφορά της εργατικής τάξης, με τα βαθύτερα-στρατηγικά στοιχεία που χαρακτηρί-

ζαν το δυτικοευρωπαϊκό εργατικό κίνημα πολύ πριν από το '68, με τα θεμελιακά στοιχεία της πολιτικής στρατηγικής των κομμουνιστικών και αριστερών δυνάμεων της καπιταλιστικής Δύσης – και μερικά από αυτά τα στοιχεία επιχειρήθηκε να καταδειχθούν στο παρόν κείμενο.

Βιβλιογραφία

- Άμπεντροτ Β., *Κοινωνική ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος*, Οδυσσέας, Αθήνα 1976.
- Hobsbawm E., *Η εποχή τω άκρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ/Ινστιτούτο του Διεθνούς Εργατικού Κινήματος, *Το διεθνές εργατικό κίνημα*, Μνήμη Αθήνα 1983.
- Krasucki H., *Τα συνδικάτα και η πάλη των τάξεων*, Μνήμη, β' έκδοση, Αθήνα 1981.
- Ratgeb, *Από την άγρια απεργία στη γενικευμένη αυτοδιεύθυνση*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1976.
- Ιωακείμογλου Η., «Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση. Μέρος τρίτο: Η κρίση του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας (1970-1985)», περ. *Θέσεις*, τ. 13/1985.
- Ιωακείμογλου Η., «Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση. Μέρος τέταρτο: Η κρίση του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας (Ο.Δ. Γερμανίας και Γαλλία)», περ. *Θέσεις*, τ. 14/1986.
- Μπολσακόφ Β., *Η αυθόρμητη εξέγερση σε αδιέξοδο; Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1976.
- Γιανιάεφ Γ. - Πολικάνοφ Α., *Η άνδρωση – Ζητήματα θεωρίας και πρακτικής του σύγχρονου παγκόσμιου νεολαιίστικου κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1975.
- Μαρκούζε Χ., *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, Παπαζήσης, Αθήνα 1971.
- Μαρκούζε Χ., *Αντεπανάσταση και εξέγερση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974.
- Μαρκούζε Χ., *Λόγος και επανάσταση*, Ύψιλον, Αθήνα 1985.
- Μανιάτης Γ. - Σαγκριώτης Γ. - Χρύσης Α. (επιμ.), *Μαρκούζε – Κριτική, Ουτοπία, απελευθέρωση*, Στάχυ, Αθήνα 1999.
- Κον Μπεντίτ Ντ., *Αριστερισμός – Το φάρμακο στη γεροντική αρρώστια του κομμουνισμού*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα χ.χ.
- Κον Μπεντίτ κ.ά., *Το μήνυμα των οδοφραγμάτων*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα χ.χ.
- Ντεμπόρ Γκυ, *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα.
- Vienet R., *Μάης 1968, Λυσσασμένοι και σιτουασιονιστές*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1978.
- Γκεράσι Τ. - Μαρκούζε Χ. - Σουήζυ Π. - Καρμάικλ Στ., *Η διαλεκτική της απελευθέρωσης*, Στοχαστής, Αθήνα 1972.
- Γκορζ Α., *Αντίο προλεταριάτο*, Νέα Σκέψη, Αθήνα 1986.
- Σύλλογικό, *Σύγχρονα επαναστατικά κινήματα – Η νέα Αριστερά*, Αρσενίδης, Αθήνα.
- Τερζάκης Φ., *Οι αντίποδες του '60*, Πρίσμα, Αθήνα 1992.
- Λεφέβρ Α., «Τα παιδιά του Μάη», στο *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*, Ύψιλον, Αθήνα 1990.
- Καστοριάδης Κ., «Η προδρομική επανάσταση», στο *Η Γαλλική Κοινωνία*, Ύψιλον, Αθήνα 1986.
- Φρανκ Π. - Μαντέλ Έ., *Δύο μελέτες για το γαλλικό Μάη του 1968*, Θεωρία, Αθήνα 1982.
- Σιήλ Π. - Μακ Κόνβιλ Μ., *Η γαλλική επανάσταση του 1968*, Θεωρία, Αθήνα 1986.
- Αφεντούλη Ι. (επιμ.), *Μάης '68*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- Μπρίντον Μ. - Καρύτσας Γ., *Γαλλικός Μάης '68 – Η ελευθεριακή ρωγμή*, Άρδην, Αθήνα 1995.

Βιάλε Γκ. - Ντελ Καρία Ρ. κ.ά., '68 - Η παγκόσμια έκρηξη, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1984.

Καραμπελιάς Γ., Σύγχρονος καπιταλισμός και επαναστατικό υποκείμενο, Κομμούνια, Αθήνα 1983.

Λινάρ Ρ., Αυτός που ήρθε απ' έξω, Στοχαστής, Αθήνα 1979.

Νέγκρι Α., Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη - Ο ιταλικός «Μάης», Κομμούνια, Αθήνα 1983.

Τεοντόρι Μ., Νέα Αριστερά Αμερικής, Ιστορία-Ντοκουμέντα, Νέα Αριστερά, Αθήνα 1977.

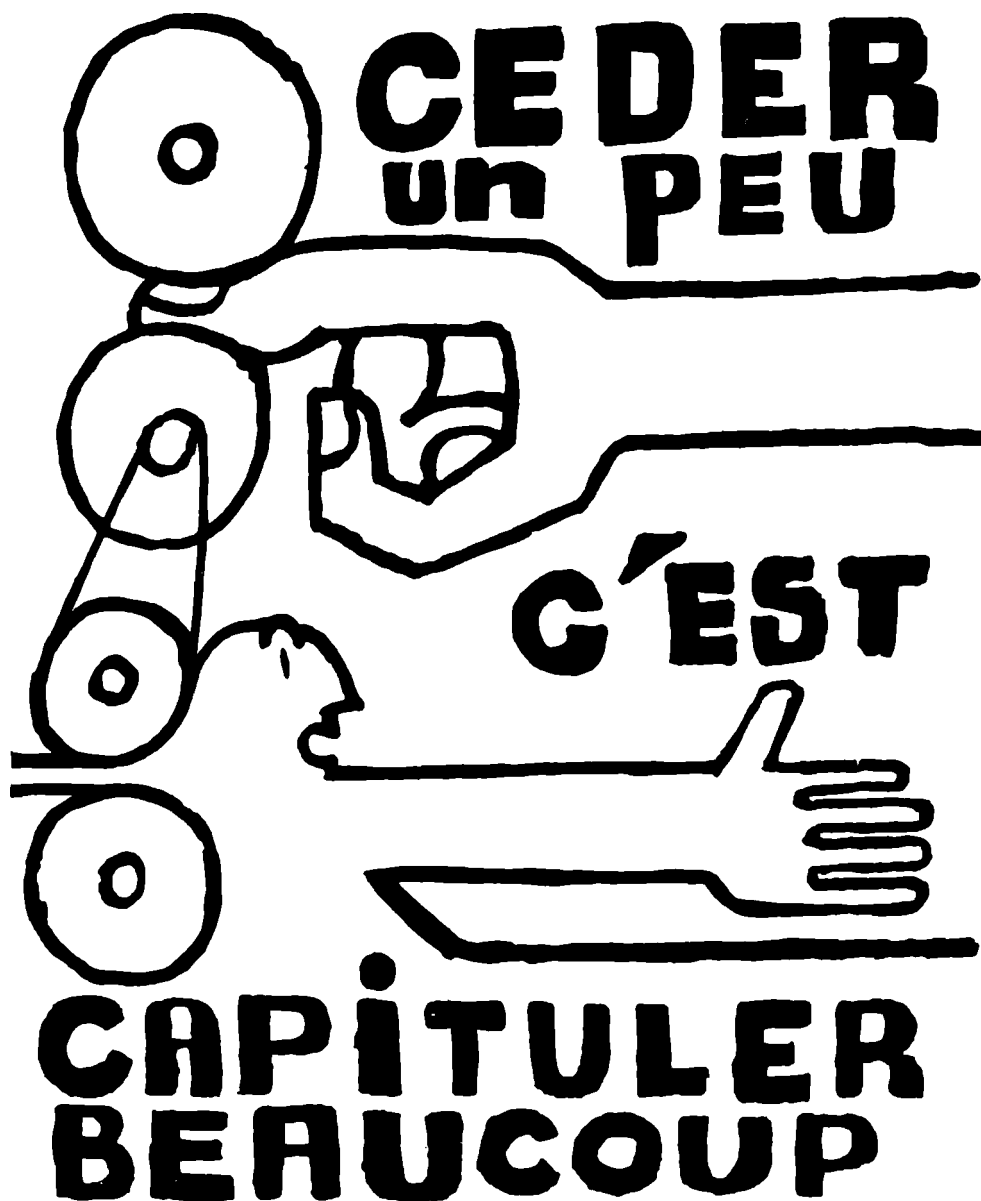
Συλλογικό, The movement - Το αμερικάνικο '68, Κομμούνια, Αθήνα 1988.

Ρούμπιν Τζ., Do it!, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996.

Malcolm X, Για την παγκόσμια μαύρη επανάσταση, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993.

Το Βήμα, 3 και 10 Μαΐου 1998, «Η Φαντασία στην Εξουσία και η Νοσταλγία (συνεντεύξεις και προσωπογραφίες από τον Γ. Πρετεντέρη).

Έψιλον (Ελευθεροτυπία), 26 Απριλίου 1998, «1968-1998: 30 χρόνια από τότε που (δεν) άλλαξε ο κόσμος».



Μια μικρή υποχώρηση είναι μια μεγάλη συνθηκολόγηση